

MUHIM TARIXIY MANBA

Madraximov Zoxid Sharofovich,
Namangan davlat universiteti, Tarix kafedrası dotsenti, t.f.n.
E: mail. zohidmadrahimov1980@mail.com
Telefon: + 99894-277-56-95.

Annotatsiya Ushbu maqolada Mirza Aziz bin Muhammad Rizo Marg'iloniyning "Tarixi Aziziy" asari va uning Qo'qon xonligining savdo aloqalaridagi o'rnini yoritilgan. Muhammad Aziz Marg'iloniyning "Tarixi Aziziy" asarida Qo'qon xonligining tarixi, siyosiy ahvoli bilan bir qatorda, xonlikdagi savdo-sotiq, tanga-pul munosabatlari, iqtisodiy markazlar, savdo vaqflari, xonlik hududida faoliyat yuritgan yirik savdogarlar haqida qimmatli ma'lumotlar berilgan.

Аннотация В этой статье приводятся сведения о произведении "Тарихи Азизий" Мирза Азиза бин Мухаммада Ризо Маргиланий и его роль в торговых отношениях Кокандского ханства. Мухаммад Азиз Маргиланий в своём произведении "Тарихи Азизий" вместе с историей Кокандского ханства приводит ценные сведения о торговле в ханстве, денежные отношения, экономических центрах, торговые пошлины и о крупных торговцах в ханстве.

Abstract In this article it is given information about "Tarixi Aziziy" by Mirza Aziz bin Muhammad Rizo Margiloniy and its role in commercial relations of Kokand khanate. In his work Muhammad Rizo Margiloniy gave precious information about not only the history of Kokand khanate and its political condition but the commerce, coins money attitude, economical centers, tradesmen, trade waqfs, big tradesmen who worked in khanate as well.

Kalit so'zlar: O'rta Osiyo, Qo'qon xonligi, manbalar, Muhammad Aziz Marg'iloniy, Marg'ilon, tanga-pul, savdogarlar, vaqf instituti, madrasa, masjid, zakot, bozorlar, karvonsaroylar, do'konlar, iqtisodiy markazlar, tranzit markazlar.

Ключевые слова: Средняя Азия, Кокандское ханство, источники, Мухаммад Азиз Маргиланий, Маргилан, деньги, торговцы, институт пошлин, медресе, мичеть, закят, базары, караван сарай, магазины, экономические центры, транзитные центры.

Key words: Middle Asia Kokand khanate, sources, Muhammad Rizo Margiloniy, Margilon, coins money, tradesmen, waqf institutions, madrasa, mosque, markets, inn on the caravan route, stores, economical centers, transit centers.

KIRISH

O‘zbek davlatchiligining davomchilaridan bo‘lgan, XVIII – XIX asrning 70-yillariga qadar O‘rta Osiyoda mavjud davlatlardan biri Qo‘qon xonligining savdo munosabatlarini o‘rganishda mahalliy tarixiy manbalarning o‘rni nihoyatda katta hisoblanadi. XIX asr O‘rta Osiyo muarrixlari tomonidan yozilgan bir qator asarlarda Qo‘qon xonligida savdo munosabatlari to‘g‘risida qimmatli ma‘lumotlar mavjud. Xususan, Muhammad Hakimxonning “Muntaxab ut-tavorix” [1], Mulla Niyoz Muhammadning “Tarixi Shohruhiy” [2], Mirzo Olim Mushrifning “Ansob us-salotin va tavorix ul-havoqin” [3], Abu Ubaydulloning “Xulosat ul-ahvol” [4], Muhammad Solih Toshkandiyning “Tarixi jadidayi Toshkand” [5], Muhammad Yunus Toibning “Tarixi Aliquli amirlashkar” [6], Avaz Muhammad Attorning “Tarixi jahonnamoyi” [7], Muhammad Aziz Marg‘iloniyning “Tarixi Aziziy” [8], Ishoqxon Ibratning “Tarixi Farg‘ona” [9], Mulla Olim Mahdumning “Tarixi Turkiston” [10], Mahmud Hakim Yayfoniyning “Xullas ut-tavorix” [11], Muhammad Fozilbekning “Mukammal tarixi Farg‘ona” [12] kabi asarlarida Qo‘qon xonligining XVIII – XIX asrlardagi tarixi, jumladan, turli hukmdorlar, ular yuritgan ichki va tashqi siyosat masalalari umumiy tarzda o‘z ifodasini topgan. Shu bilan birga bu asarlarda uzuq-yuluq, qisqa satrlarda bo‘lsa-da, xonlikning ichki va tashqi savdo munosabatlari, boj va pul tizimi to‘g‘risida ayrim ma‘lumotlar mavjud.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYASI

Qo‘qon xonligida savdo munosabatlari to‘g‘risida qimmatli ma‘lumotlar beruvchi asarlardan biri Mirza Aziz bin Muhammad Rizo Marg‘iloniyning “Tarixi Aziziy” asari hisoblanadi [13].

Muhammad Aziz Marg‘iloniy Qo‘qon xonlari – Muhammad Alixon (1822 – 1842), Sheralixon (1842 – 1845), Xudoyorxon (1845 – 1358, 1862 – 1863 va 1865 – 1875 yillar) va Mallaxon (1858 – 1862) hukmronlik davrlarida Qo‘qon xonligida davlat mansablarida xizmat qilgan. Shuning uchun ham u xon saroyidagi kutubxonaning noyob kitoblaridan foydalanib, aniq ma‘lumotlar to‘plashga muvaffaq bo‘lgan.

Muhammad Aziz Marg‘iloniy va uning ilmiy merosi bugungi kunga qadar bir qator tadqiqotchilar tomonidan o‘rganilgan. Xususan, 1999-yilda Muhammad Aziz Marg‘iloniyning “Tarixi Aziziy” asarini asl qismi bo‘lgan beshinchi bobi tarixchi-olimlar D.Sangirova va Sh.H.Vohidovlar tomonidan, hamkorlikda izohlar bilan nashr ettirilgan [14]. Shu yili D.Sangirova “Muhammad Aziz Marg‘iloniyning “Tarixi Aziziy” asari muhim tarixiy manba” mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasini himoya qilgan [15]. Dissertatsiyada Muhammad Aziz Marg‘iloniyning “Tarixi Aziziy” asarining Qo‘qon xonligi tarixini o‘rganishdagi ahamiyati ko‘rsatib o‘tilgan.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Muhammad Aziz Marg‘iloniy o‘zining “Tarixi Aziziy” asarida Qo‘qon xonligining tarixi, siyosiy ahvoli bilan bir qatorda, xonlikdagi savdo-sotiq, tanga-pul munosabatlari, iqtisodiy markazlar, savdo vaqflari, xonlik hududida faoliyat yuritgan yirik savdogarlar haqida qimmatli ma‘lumotlar yozib qoldirgan.

Qo'qon xonligi Norbo'tabiy (1762 – 1798), Olimxon (1798 – 1810), Umarxon (1810 – 1822) va Muhammadalixon (1822 – 1842) hukmronligi davrida O'rta Osiyodagi eng yirik davlatlardan biriga aylangan. Iqtisodiyot ham yuksalib, ichki va tashqi savdo taraqqiyoti aholining farovonligida o'z aksini topgan.

Bu davrda xonlikdagi to'kin-sochinlik va arzonchilik haqida Muhammad Aziz Marg'iloniy, “Qo'qon xonlari vaqtida Farg'ona ahli orasida pul oz va narx arzonchilik edi. Yoz faslida bir arava handalak ikki yarim tangadan 5 tangagacha turgan, bir arava qovun 3,5 tangagacha sotilgan, bir savat o'rik uch miri va 1 tanga, bir chaksa [16] guruchning bahosi bir tangadan ikki tangagacha, bir chaksa toza un bir tangadan ziyodroq, toza pista ellik paysa [17] dan bir tangagacha, toza sariq mag'iz yuz paysagacha, qandak o'rik, sabzi va piyozni bir puldan olti pulgacha xarid qilinib, zo'rg'a ko'tarib ketardingiz, bir tangaga 40 chaqa berur, bu chaqani hamyoningizga solib bozorga borib to kechgacha sarf qilishingiz mumkin va hammasi sarf bo'lmasdan qaytib ham keladi” va yana “...bozorlarda narxlar arzonligi uchun fuqarolar podsholik xaqklarini o'z vaqtida jamlab berolmasdan ko'p qiynalardilar”, – deb yozgan [14. – B. 70 – 71.].

XIX asr 40-yillaridan boshlab Qo'qon xonligida inqirozli davr boshlangan. Xonlikdagi ichki va tashqi urushlar, qo'zg'olonlar, taxt uchun kurashlar bozorlardagi narx-navoga o'z ta'sirini o'tkazgan. Muhammad Aziz Marg'iloniy Sheralixon xonlik taxtiga o'tirganidan so'ng, savdogarlar “...bizning topgan molimizni, berkitib qo'yanlarimizni Buxoro xoni olib ketdi, Qo'qon atrofini qal'a bilan o'raylik”, – deb murojat qilganligini, shuningdek, taxt uchun kurashlar avjiga chiqqan Xudoyorxonning ikkinchi hukmronligi (1862 – 1863) davrida “...katta qimmatchilik bo'ldi, bozorlardagi narxlar bir xil turmadi, bebarakatchilik bo'ldi”, – deb yozgan edi [14. – B. 71.].

Ma'lumotlarga ko'ra, Qo'qon xoni Norbo'tabiy xonlik tarixida ilk bora pul islohoti o'tkazib, mis (fuls) chaqalar zarb ettirgan. Norbo'tabiydan so'ng xonlik taxtiga chiqqan har bir xon o'z nomidan yangi pul zarb ettirgan va eskisini yig'ishtirib olgan. Qo'qon xonlari ko'proq chaqa pul, ba'zilar oltin tanga zarb ettirgan. Xususan, Norbo'tabiy mis chaqa, Olimxon mis chaqa va kumush tanga, Umarxon dastlab mis va kumush tanga hamda hukmronligining so'ngi yillarida yana pul islohoti o'tkazib, ilk bora xonlik tarixida oltin tangalarni muomalaga kiritgan. Muhammadalixon o'z hukmronligi davomida ikki marta pul islohoti o'tkazib, mis, kumush va oltin tangalar zarb ettirgan. Muhammad Aziz Marg'iloniy xonlikdagi tanga-pul munosabatlari haqida ham qimmatli ma'lumotlar qoldirgan. Xususan, Muhammad Alixon 1249 (1833 – 1834) yilda og'irligi 1 misqol bo'lgan tillo tanga zarb ettirgani hamda vasiqasida “Tilloyi ahmari a'loyi Ho'qandiy, zarbi amir Muhammad Alixoni G'oziy”, nomi bilan qayd etilganni haqida ma'lumot bergan [14. – B. 105.].

Qo'qon xonligida davlatga tegishli yoki nazoratga muhtoj sohalar faoliyati ham oqilona, maqsadga muvofiq ravishda yo'lga qo'yilgan. Shunday sohalardan biri, o'sha davr uchun katta ahamiyatga molik vaqf ishlari edi.

Muhammad Aziz Marg'iloniy xonlikdagi savdo vaqflari faoliyati haqida ham qimmatli ma'lumotlar qoldirgan. Uning yozishicha, Xudoyorxon Qo'qonda bir madrasa qurdirgan va uni onasi (Hokim Oyim) nomi bilan atagan. Madrasa barpo etishga sarf-xarajat nisbatan kam bo'lgani sababli u anchagina sifatsiz qurilgan edi. Natijada, ma'lum vaqt o'tgach uning devorlari yorila boshlagan. Xudoyorxonning ukasi Marg'ilon hokimi Sulton Murodbek ushbu madrasani qayta qurdirgan va unga vaqflar ajratgan. Xususan, Marg'ilondagi Chitfurishlik bozori qarshisida karvonsaroy tiklatib, madrasaga vaqf qilgan [14. – B. 15.].

Qo'qon xonligida savdo munosabatlari va vaqf instituti faoliyatining yaxshilanishida yirik savdogarlarning hissalarini katta bo'lgan. Muhammad Aziz Marg'iloniyning xonlikda yashagan yirik savdogarlar va ularning savdo vaqflari haqida ma'lumotlari e'tiborlidir. Uning yozishicha, XIX asr o'rtalarida, Qo'qonning yirik savdogarlaridan biri Olimjonboy Xoja poytaxtda ko'plab do'kon, karvonsaroy va boshqa savdo inshootlarini barpo qilgan. Olimjonboy Xoja xonlikda o'ziga xos mavqeiga ega bo'lgan va uning odamlari Farg'ona vodiysi bozorlarida turli mansablarda faoliyat yuritib, unga hisobot berib turganlar. Olimjonboy Xoja o'zi Qo'qonda yashagan hamda masjid, madrasa va yetim-yesirlarga vaqflar ajratib turgan. Uning o'g'li Solihjon ham xonlikning yirik savdogarlaridan biri va xalqparvar inson sifatida shuhrat qozongan [14. – B. 80.].

Marg'ilonda yashagan mashhur tijoratchilardan biri Ismoil Mahzum (laqabi Karnay Mahzum) saxovatli hamda hurmatli kishi hisoblangan. Muhammad Aziz Marg'iloniy ma'lumotlariga ko'ra, Ismoil Mahzum madrasa va masjidlarga vaqflar qilgan, qorixona va maktablar qurdirgan. U Marg'ilon markaziy bozori oldiga o'zi bunyod etgan Xishtin madrasasi yoniga hammom qurdirgan va uni vaqf mulki sifatida madrasaga bergan [14. – B. 87 – 88.]. Shuningdek, Ismoil Mahzum qurdirgan madrasaga 1864-yilda vaqfnoma berilgan va unga muvofiq madrasaga Marg'ilonning Jo'yi Olimxon mahallasidan bitta saroy va yer, Shahrisonidan 12 ta do'kon, Toshmozor dahasidan bitta saroy, Qalandar dahasidan yer va 24 ta do'kon ajratilgan [14. – B. 107.]. Marg'ilonning mashhur savdogarlaridan ikkinchisi Muhammad Ibrohimboy, uchinchisi Mir Salimboy, to'rtinchisi Muhammad Karimbek, beshinchisi Hoji Azimjonboy, oltinchisi Mullo Oxunjonboy, yettinchisi Boboyor Mirzo Salimboy o'g'li, sakkizinchisi Mullo Muhammad Sharif Mirzo edi. Shuningdek, marg'ilonlik savdogar Marjonqizboy hamda uning o'g'illari Mullo Musojon va Abdullajonlar yaxshi, hammaga nihoyatda ma'qul, saxovatpesha va fuqarolarga muruvvatli savdogarlar bo'lganlar. Ularning qirq-ellik ming so'm puli musulmonlarga sarf bo'lsa, xotirasiga kelmaydigan, saxiy, xushfe'l, beva bechoralarga ko'plab zakot va ehson qiluvchi, ammo o'zi donishmand kishilar bo'lganlar [14. – B. 87 – 89.]. Muhammad Aziz Marg'iloniy, marg'ilonlik yana bir savdogar Mullo Boboyor Mirzo Salimboy So'fi o'g'li haqida quyidagi ma'lumotlarni keltirgan: u Marg'ilonda madrasani o'qib tamomlagach, Qo'qon xoni Xudoyorxonning ukasi Marg'ilon hokimi Sulton Murodbek xizmatiga kirgan hamda Katta Marg'ilon bozoridagi tarozilarni va shahar markazidagi Sulton Murodbekka qarashli paxta saroyini 25 yil muddatga ijaraga olgan.

Keyinroq, paxta saroyini buzib, o‘rniga savdo rastalari qurdirgan va ulardan tushgan daromadidan vaqflar qilgan [14. – B. 88.].

XULOSA

Muhammad Aziz Marg‘iloniyning “Tarixi Aziziy” asarida xonlikning savdo munosabatlari izchil va keng qamrovli tarzda bayon qilinmagan bo‘lsada, unda ichki savdo munosabatlari, bozor va rastalar, pul tizimi, bozor ahliga homiylik qilgan hukmdorlar, savdo vaqflari va yirik savdogarlar haqida boshqa manbalarda uchramaydigan qimmatli ma’lumotlar keltirilgan. Ushbu ma’lumotlarning aksariyati muallif tomonidan tarixiy voqealiklarni o‘z ko‘zi bilan ko‘rganligi bois, o‘sha davr tarixini yoritishda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Muhammad Hakimxon. Muntaxab ut-tavorix. O‘zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Abu Rayxon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo‘lyozmalar fondi (Bundan keyin – O‘zR FA SHI, qo‘lyozma), inv. – №594; Shu muallif. Мунтахаб ат-таворих. – Т.: Янги аср авлоди, 2010. – 717 б.

2. Mulla Niyoz Muhammad. Tarixi Shohruxiy. O‘zR FA SHI, qo‘lyozma, inv. – №4463.

3. Мирзо Олим Мушриф. Ансоб ус - салотин ва таворих ул – ҳавоқин / Нашрга тайёрловчилар А. Матғозиев, М.Усмонова. – Т., 1995. – Б. 128; Shu muallif. Ансаб ус-салатин ва таварих ал-хавакин. Введение Ш.Ваҳидова, перевод текста, примечания, указатели и послесловия Салиджан Юлдашева / История Узбекистана в арабографических источниках. Том I. – Т., 2007. – 254 с; O‘zR FA SHI, qo‘lyozma, inv. – №1314.

4. Abu Ubaydullo. Xulosot ul-ahvol. O‘zR FA SHI, qo‘lyozma, inv. – №2084.

5. Muhammad Solih Toshkandiy. Tarixi jadidayi Toshkand. O‘zR FA SHI, qo‘lyozma, inv. – №11072.

6. Муҳаммад Юнус Тойиб. Тарихи Алимқули амирлашкар // Шарқ юлдузи. – Т., 1996. – № 1. – Б. 214 – 223; Shu muallif. Тарихи Алимқули амирлашкар // Шарқ юлдузи. – Т., 1996. – № 2. – Б. 208 – 223.

7. Аваз Муҳаммад Аттор. Тарихи жаҳоннамои. Форс-тожик тилидан Ш.Воҳидов таржимаси // Шарқ юлдузи. – Т., 1991. – № 8. – Б. 119 – 137.

8. Муҳаммад Азиз Марғилоний. Тарихи Азизий / Нашрга тайёрловчилар Ш.Воҳидов, Д.Сангирова. – Т.: Маънавият, 1999. – 112 б; O‘zR FA SHI, qo‘lyozma, inv. – №11108.

9. Исҳоқхон Тўра Ибрат. Тарихи Фарғона / Нашрга тайёрловчилар Ҳ.Бобобеков, Маҳмуд Ҳасаний. – Т., 1991. – Б. 268–327; Shu muallif. Тарихи Фарғона. – Т.: Маънавият, 2005. – 87 б.; O‘zR FA SHI, qo‘lyozma, inv. – №11616.

10. Мулло Олим Махдум Ҳожи. Тарихи Туркистон. – Қарши: Насаф, 1992. – 148 б; Shu muallif. Тарихи Туркистон / Сўзбоши ва изоҳлар Ш. Воҳидовники, араб ёзувидан

табдил Ш.Воҳидов ва Р.Холиқованики, кўрсаткичлар Ш.Воҳидов ва Д.Сангированики. – Т.: Янги аср авлоди, 2008. – 242 б.

11. Mahmud Hakim Yayfoniy. Xullas ut-tavorix. Qo‘qon shahar G‘.G‘ulom nomidagi viloyat adabiyot muzeyi. – QP.4101.

12. Muhammad Fozilbek. Mukammal tarixi Farg‘ona. O‘zR FA SHI, qo‘lyozma, inv. – №5971.

13. Муҳаммад Азиз Марғилоний. Тарихи Азизий / Нашрга тайёрловчилар Ш.Воҳидов, Д.Сангирова. – Т.: Маънавият, 1999. – 112 б; O‘zR FA SHI, qo‘lyozma, inv. – №11108.

14. Муҳаммад Азиз Марғилоний. Тарихи Азизий / Нашрга тайёрловчилар Ш.Воҳидов, Д. Сангирова. – Т.: Маънавият, 1999. – 112 б.

15. Сангирова Д. “Тарихи Азизий” – чор мустамлакачилиги даврига оид муҳим тарихий манба: Тарих фан. номз.. дисс. – Т., 2000. – 153 в.

16. Chaqsa – 1/3 pudga teng og‘irlik o‘lchov birligi. Bir pud – 16,3 kg.ga teng (Ўзбекистон миллий энциклопедиси. – Т., 9 – том. 2005. – Б. 566.).

17. Paysa – bu yerda tanganing mayda puli o‘rnida keltirilgan (Муҳаммад Азиз Марғилоний.Тарихи Азизий / Нашрга тайёрловчилар Ш.Воҳидов, Д.Сангирова. – Т.: Маънавият, 1999. – Б. 105.).